Voorwoord

Bijna twintig jaar geleden kwam mijn boek *The Mystery of Christ: Life in Death* (2006) uit. Dit was mijn poging om samen te brengen wat ik had geleerd bij het samenstellen van mijn twee eerdere boeken, *The Way to Nicaea* (2001) en *The Nicene Faith* (2004), waarbij ik me een weg baande door de theologische beschouwingen van de eerste vier eeuwen. Nu ik edities en vertalingen (met uitgebreide inleidingen) van Origenes' *De basis [On First Principles*, 2017] en Gregorius van Nyssa's *De mens als beeld van God [On the Human Image of God*, 2023] en een volledige studie van het evangelie van Johannes (2019) heb gemaakt, is het mij duidelijk geworden dat het tijd werd om nogmaals samen te vatten wat ik sindsdien heb geleerd over de theologie van het vroege christendom. In de afgelopen twee à drie decennia heb ik in veel opzichten moeten ervaren wat het is om af te leren wat ik dacht te weten over de christelijke theologie zoals we die vandaag de dag meestal zien, namelijk als gestructureerd rond verschillende vaste thema's (de Drievuldigheid, de schepping, de zondeval, de vleeswording en christologie, verlossing en ecclesiologie, etc.). De auteurs die ik de afgelopen decennia heb bestudeerd, beschouwden deze thema's niet als bepalende categorieën, en elke poging om hun denken rond zulke thema's te presenteren doet afbreuk aan de vitaliteit en frisheid van hun theologische denkwijze en de manier waarop zij in hun eigen tijd van Christus getuigden. Het is een zware inspanning om hun stemmen te horen, in plaats van ze door onze eigen systemen te filteren. Voor mij betekende dit dat ik geduldig edities en vertalingen moest maken. Hopelijk zal dit boekje helpen om hun theologische visie open te stellen op manieren die hen vandaag de dag opnieuw aan het woord laten, in een tijdperk waarin het theologische vakgebied steeds verder uiteenvalt in talloze subdisciplines, waardoor het middelpunt niet langer standhoudt of zelfs vergeten wordt. Ik heb de gelegenheid gehad om delen van dit boek op veel plaatsen in de wereld te presenteren en ik ben dankbaar voor alle reacties die ik heb ontvangen. Ik ben met name het Nazarene Theological College en de gemeenschap daar dankbaar voor de uitnodiging om de spreker te zijn voor de Didsbury Hoorcolleges in 2024, wat mij de gelegenheid gaf om

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 1 25-06-2026 14:18

mijn gedachten te ordenen in een eenduidige reeks hoorcolleges, nu hoofdstukken. Ik ben ook Robin Parry en Wipf & Stock dankbaar voor het werk dat zij hebben verricht om deze hoorcolleges tot publicatie te brengen.

De edities en vertalingen van de oude teksten waarnaar in dit onderzoek worden verwezen worden vermeld in de bibliografie, waar ook de afkortingen van de titels worden gegeven. De verwijzingen volgen een indeling in boek/hoofdstuk/paragraaf, waar van toepassing; wanneer de tekst niet in hoofdstukken of paragrafen is onderverdeeld heb ik de naam van de redacteur en vertaler gebruikt, gevolgd door het paginanummer. In veel van de vertalingen heb ik wijzigingen aangebracht, soms ingrijpende.

Psalmreferenties worden gegeven in de Septuaginta-nummering (LXX), gevolgd door de Hebreeuwse nummering.

De bibliografie bevat enkel de werken die in dit boek worden geciteerd.

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 2 25-06-2026 14:18

Voorwoord van de vertaler

In *Zoals in de Schriften staat* worden veel primaire bronnen aangehaald en geciteerd. Waar een Nederlandse vertaling voorhanden was, heb ik deze meestal dankbaar benut. In navolging van de auteur heb ook ik vertalingen waar nodig aangepast, om deze beter aan te laten sluiten op de Engelse vertalingen die hij gebruikt. In het geval dat er geen Nederlandse vertaling van een werk was, of de vertaling dusdanig verouderd was dat deze niet veel toe zou voegen, ben ik teruggegaan naar de Griekse of Latijnse brontekst en heb ik op basis daarvan, met een oog op de Engelse vertaling, zelf een Nederlandse vertaling gemaakt. Ik ben Michael Bakker erg dankbaar voor de hulp die hij mij heeft geboden bij de vertalingen van de Griekse bronteksten (met name bij Maximos, die zelfs in het Engels niet altijd even duidelijk was, laat staan in het Grieks!). De gebruikte Nederlandse vertalingen zijn opgenomen in de bibliografie naast de Engelse vertaling.

Voor Schriftcitaten is de NBV21 als basis gebruikt, wederom met wijzigingen waar nodig om de vertaling aan te laten sluiten op de hoofdtekst. Psalmcitaten komen uit *De Psalmen van de Vroege Kerk* (NBG, 2024). Aangezien er (nog) geen integrale Nederlandse vertaling van de Septuaginta voorhanden is, zijn oudtestamentische citaten ofwel naar de Septuaginta aangepast op basis van de NBV21, ofwel door mijzelf vertaald vanuit het Grieks, afhankelijk van de mate van verschil met de Hebreeuwse tekst.

Op een aantal plekken zijn verklarende voetnoten toegevoegd. Deze zijn gemarkeerd met een asterisk (*).

Menna Rempt

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 3 25-06-2026 14:18

1

De Schrift vormgeven

Van 'De Bijbel' naar de Schrift

In haar uitstekende boek *The Literary Imagination in Jewish Antiquity* stelt Eva Mroczek de volgende provocerende vraag: hoe dacht de wereld in de tijd van de tweede Joodse tempel over de literatuur "voordat de concepten 'boek' en 'Bijbel,' die structuur geven aan onze literaire verbeelding, beschikbaar waren om mee te denken?"[1] Op eenzelfde manier als Skinners "mythologie van doctrines"[2] beargumenteert Mroczek dat onze diepgewortelde (maar cultureel bepaalde) categorie van het 'boek', en in religieuze contexten 'Bijbel', beperkt en vervormt hoe wij de wereld van de tweede Joodse tempel begrijpen. Het is zelfs misleidend om van een 'proto-Bijbel' (of 'proto-canon') te spreken, stelt ze: "In plaats daarvan is er een andere tekstuele morfologie, een ander gevoel van waar openbaring gevonden kan worden en hoe die zich verhoudt tot de personen die haar doorgeven."[3] Mroczek opent voor ons een veel gevarieerdere en fascinerendere wereld, waarin er niet zoiets was als een gestandaardiseerd Psalmenboek of Psalter, en waarin David 4.050 psalmen heeft geschreven. Ze suggereert dat wij nu, met de komst van digitale teksten, die niet begrensd worden door fysieke omslagen, misschien kunnen leren om weer te horen hoe degenen in de oudheid over hun eigen teksten spraken, welke metaforen ze gebruikten en welke geschiedenissen ze aan de teksten toeschreven. In plaats van "boeken", beweert ze, "was schrijven deel van een hemels archief dat nooit volledig weerspiegeld werd in de beschikbare teksten: een multigenerationeel werk dat voortdurend in ontwikkeling is, waar constant nieuwe afleveringen aan worden toegevoegd."[4]

Terwijl ze de literaire verbeelding in de tijd van de tweede Joodse tempel onderzoekt, zonder begrensd te worden door ideeën over het boek of een canon, noch door de poging om hiervoor een

1 Mroczek, *Literary Imagination*, ix.
2 Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas".
3 Mroczek, *Literary Imagination*, 186.
4 Mroczek, *Literary Imagination*, 18.

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 4 25-06-2026 14:18

voorgeschiedenis te traceren, erkent Mroczek uiteraard wel dat het idee van een canon en het boek kort na het begin van onze jaartelling in opmars kwam. "Een van de grote verschillen die onderzoekers hebben geïdentificeerd als een scheidslijn tussen de joodse en christelijke theologieën zoals deze in de late oudheid vorm krijgen", schrijft ze, is dat "in de joodse theologie het goddelijke in de Schrift vervat is; in de christelijke theologie is God vleesgeworden in de persoon van Jezus Christus."[5] Dit klinkt wellicht eenvoudig genoeg, maar juist dat moet ons direct tot voorzichtigheid manen. Mroczek merkt herhaaldelijk op dat de categorieën 'Bijbel' en 'canon' zo diepgeworteld zijn, dat zelfs pogingen om er voorbij of aan voorafgaand te denken (zoals de 'herschreven Bijbel' of 'Bijbelse interpretatie') ze uiteindelijk nog steeds gebruiken.

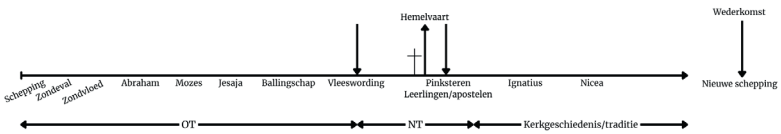
Als dit waar is, geldt dit evenzeer of wellicht zelfs meer voor het theologische kader van waaruit wij over theologie nadenken; niet de abstracte stellingen zelf, maar de manier waarop ze door onze theologische verbeelding aangepakt worden, de verschillende paradigma's waarin formuleringen tot stand komen. Deze worden grotendeels gevormd door de patronen die we hebben geërfd van het gedrukte boek dat we kennen als 'De Bijbel': het gedrukte boek in één deel, dat zowel het Oude als het Nieuwe Testament bevat, dat begint met Genesis en eindigt met Openbaring. Maar dit komt (slechts licht overdreven) door de uitvinding van de drukpers. Ja, er zijn de grote codices die in de vierde eeuw werden vervaardigd, maar deze waren schaars (en duur: Constantijn betaalde zelf voor hun productie).[6] Bovendien waren deze codices niet representatief voor hoe de meeste christenen in aanraking kwamen met de Schrift. De gebruikelijke verzamelvorm was (en is liturgisch nog steeds) het lectionarium: het *Profetologion*, de *Apostolos* en het *Evangelion** Dit wordt duidelijk door het overweldigende aantal manuscripten van deze aard vergeleken met die van 'Bijbel' of zelfs van het Nieuwe Testament, iets waar pas

5 Mroczek, *Literary Imagination*, 186.
6 Eusebius, *Life of Constantine,* 4.36; Louth, "Inspiration of the Scriptures", 32–33.

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 5 25-06-2026 14:18

sinds kort door kritisch wetenschappelijk onderzoek rekening mee wordt gehouden.[7]

Het theologische kader dat ons door 'De Bijbel' wordt gegeven, en dat nu eenvoudigweg wordt aangenomen, kan worden weergegeven in dit diagram:

Dit wordt verondersteld als de verhaallijn voor christelijke theologie: Schepping–Zondeval–Heilsgeschiedenis–Vleeswording–Kruisiging–Opstanding–Hemelvaart–Pinksteren, en, na de periode die 'De Bijbel' beslaat, een verdere beweging door de geschiedenis, die uitmondt in de wederkomst en een nieuwe schepping. Er is de afgelopen eeuw (of langer) natuurlijk al veel gediscussieerd over de vraag of Christus als het 'middenpunt' van de geschiedenis moet worden gezien, of dat er met 'de Christusgebeurtenis' een overgang van de tijdperken begint, waarbij het nieuwe tijdperk ofwel wordt ingeluid, ofwel apocalyptisch van bovenaf inbreekt. Ongeacht de variatie op dit thema wordt iets als Figuur 1 verondersteld. Toch is de impliciete historische lijn van 'De Bijbel' natuurlijk niet gelijk aan de historische volgorde waarin de boeken verschenen. Historisch gezien hebben we in plaats daarvan een niet nader gespecificeerd, onbegrensd aanbod geschriften die in de tijd van Jezus bestonden.[8] Een aantal decennia na de Passie begon Paulus zijn brieven te schrijven; pas daarna werden de evangeliën geschreven. Figuur 1 geeft dus niet de historische volgorde weer, noch

7 Zie Spronk et al., *Catalogue of Byzantine Manuscripts*, met name 289–315: vergeleken met het relatief kleine aantal Pandectbijbels (manuscripten van de volledige 'Bijbel', ongeveer vijftien), zijn er 1.796 evangelielectionariumhandschriften, 1.726 handschriften met de vier evangeliën, 319 apostoloshandschriften, en 51 handschriften met de evangeliën, Handelingen en Openbaring.

8 Er is een legio aan verslagen over het schrijven van deze boeken; een nuttige bron is Schniedewind, *How the Bible Became a Book* en *Who Really Wrote the Bible*.

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 6 25-06-2026 14:18

de liturgische volgorde (waarin de lezing uit de Schrift gevolgd wordt door de apostellezing, en pas daarna door het evangelie), noch, zoals we zullen zien, de hermeneutische volgorde.

Het moet ook worden opgemerkt dat het theologische kader dat in Figuur 1 is weergegeven, wordt versterkt doordat wij een volledig uitgewerkte liturgische kalender hebben geërfd waarin, bijvoorbeeld, het feest van de Geboorte (Kerstmis), te onderscheiden is van Pasen. Hierdoor wordt de 'vleeswording' beschouwd als de geboorte van Jezus uit Maria, drieëndertig jaar voor de Passie, met een eigen theologische invulling, ook al schreef Athanasius zijn klassieke werk *Over de vleeswording* voordat zijn liturgische kalender een feest van de Geboorte had, en hoewel hij Maria niet noemt in zijn werk; een werk waarin hij, zoals we zullen zien, beoogt aan te tonen dat, in zijn woorden, "degene aan het Kruis het Woord van God is" (*Gent*. 1): geen toevallige identificatievolgorde. Het heeft, zoals Thomas Talley opmerkt, tijd gekost voor het "enkelvoudige mysterie van de redding" om opgebroken te worden "in een reeks herdenkingen van afzonderlijke momenten in dat mysterie",[9] van de viering van het paasfeest in één nacht naar een triduüm (een periode van drie dagen) dat dood, graflegging en opstanding omvat, en vervolgens naar een volledige liturgische kalender. Als het feest van de Geboorte in een eerder tijdperk geen deel uitmaakte van het repertoire van het theologische gedachtegoed, kan de veronderstelling ervan bij het verkennen van de eerste eeuwen van het christelijk theologische denken enkel tot verdere anachronismen leiden, zoals we in latere hoofdstukken zullen zien.

Als we het ontstaan en de samenhang van de christelijke theologie willen begrijpen, moeten we ons losmaken uit de greep die Figuur 1 op onze theologische verbeelding heeft en ons openstellen voor een alternatief kader of beeld om de openbaring van God in Christus (de laatste Adam, en op zijn beurt de eerste Adam), en ook in onszelf, te proberen te begrijpen.

Het uitzetten van het verhaal in Figuur 1 begint natuurlijk met wat het begin wordt verondersteld te zijn (de schepping en

9 Talley, *Origins of the Liturgical Year*, 39.

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 7 25-06-2026 14:18

Adam, gevolgd door een val van onsterfelijk leven naar de dood) en eindigt met, of heeft een middenpunt in, Christus, met de reeks Vleeswording–Kruisiging–Opstanding–Hemelvaart–Pinksteren. Toen Paulus echter voor het eerst het verband tussen Adam en Christus aantoonde, steunde hij niet op een gevestigd en erkend beeld van Adam en de zondeval, maar herschreef hij de figuur van Adam aanzienlijk. John Levison wijst erop dat "beschrijvingen van Adam in het vroege jodendom meer gekenmerkt worden door diversiteit dan door eenheid. Deze diversiteit wordt veroorzaakt door de verwerking van het Genesisverhaal in de tendenzen van individuele auteurs."[10] Er waren, vervolgt hij, drie overeenkomsten in de manier waarop wijsheidsauteurs de teksten van Genesis 1:26-28 en 2:7 gebruikten: ten eerste, als een aanmoediging om wijsheid na te streven; ten tweede, dat ze Adam weergeven als iemand die het aan wijsheid ontbrak; en ten derde, opvallenderwijs, "nemen ze geen verwijzingen op naar de overtreding van Adam en het gevolg daarvan, omdat ze de dood en de moeilijkheden van het leven als natuurlijke fenomenen beschouwen, die typerend zijn voor de totaliteit van het menselijk bestaan." Het is pas met de late boeken 4 Ezra en 2 Baruch dat "de omvang van de gevolgen van Adams zonde" afgetast wordt, met het idee dat "zijn overtreding fysieke moeilijkheden en de dood het huidige tijdperk inbrengt." Maar van 4 Ezra en 2 Baruch wordt over het algemeen aangenomen dat ze uit een latere periode stammen dan Paulus, dus geven ze geen verklaring of achtergrond voor Paulus' gedachten. Het is waarschijnlijker dat zij door Paulus' vernieuwende gebruik van Adam werden beïnvloed. Nog opvallender is hoe James Barr stelt dat Genesis een heel ander beeld presenteert dan gewoonlijk wordt aangenomen:

Adam en Eva waren geen onsterfelijke wezens die door de zonde tot een positie vervielen waarin ze moesten sterven; ze waren sterfelijke wezens met een kleine en kortstondige kans op eeuwig leven, maar die deze kans enkel verwierven door een daad waar ze zelf schuld aan hadden, en door deze daad van diezelfde kans werden beroofd.[11]

10 Levison, *Portraits of Adam in Early Judaism*, 159.
11 Barr, *Garden of Eden*, 21.

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 8 25-06-2026 14:18

Hij vervolgt later:
Grote delen van de tekst [van Genesis] kunnen niet worden gebruikt om Paulus' gebruik van het verhaal te ondersteunen zonder hun betekenis te vervormen. (…) Paulus interpreteerde niet het verhaal an sich; wat hij eigenlijk deed was dat hij *Christus interpreteerde* door gebruik te maken van de beelden uit dit verhaal.[12]

Alhoewel Barr ervan uitgaat dat Paulus daadwerkelijk een idee had van wat wij zijn gaan beschouwen als 'de zondeval', is zijn punt dat Paulus zich op de Schrift baseerde om Christus te interpreteren een belangrijk inzicht dat toegang biedt tot een alternatief (en eerder) theologisch kader.

Paulus was echter niet de enige die niet uitging van het door de structuur van 'De Bijbel' opgelegde theologische kader (Figuur 1). Hoewel de achtergrond voor Paulus' Adam/Christus parallel en tegenstelling hoofdzakelijk is gezocht in teksten uit de periode van de tweede Joodse tempel (waar hij niet te vinden is), waren er andere schrijvers die ook niet uitgingen van 'De Bijbel' en het kader dat erdoor wordt geïmpliceerd. Zij zouden een manier kunnen bieden om Paulus en de verkondiging van het evangelie op andere manieren te begrijpen dan waaraan we gewend zijn geraakt: met name auteurs zoals Irenaeus en Origenes (alsook latere schrijvers), die te vaak buiten beschouwing worden gelaten bij het onderzoeken van dergelijke zaken (vermoedelijk omdat er wordt aangenomen dat we al weten hoe ze denken: in de trant van Figuur 1). Zij leefden echter ook in de periode voordat 'De Bijbel' een boek werd, en de manieren waarop zij over de Schrift dachten zijn niet gebonden aan onze vooronderstellingen. Zoals we zullen zien, vinden we, wanneer we onze verbeelding losmaken uit de greep van Figuur 1 en terugkeren naar de vroege christenen (zoals Irenaeus en Origenes), een heel andere manier om de Schrift en de theologie te configureren en hun samenhang te begrijpen.

12 Barr, *Garden of Eden*, 89 (originele cursivering).

Voorstel binnenwerk Zoals in de Geschriften.indd 9 25-06-2026 14:18